

ปัญหาการรวบรวมพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์ในคดีอาญาของพนักงานสอบสวน¹

ว่าที่ ร.ต.ต.หญิง วันวิสา ปองสุข²

จากการศึกษาเกี่ยวกับปัญหาการรวบรวมพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์ในคดีอาญาของพนักงานสอบสวนมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาถึงประวัติความเป็นมา แนวคิดและหลักการในการรวบรวมพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์ในคดีอาญาของพนักงานสอบสวน ซึ่งจะทำให้เป็นประโยชน์ต่อผู้ศึกษาในการวิเคราะห์ เนื่องจากการสอบสวนของพนักงานสอบสวนเป็นกระบวนการแรกในการดำเนินคดีอาญา และเป็นต้นธารสำคัญในการดำเนินกระบวนการยุติธรรม เพื่อนำตัวผู้กระทำความผิดมาลงโทษ หากกระบวนการยุติธรรมในชั้นพนักงานสอบสวนนั้นขาดประสิทธิภาพ ก็อาจสร้างความไม่เป็นธรรมให้แก่ผู้เสียหายได้ กระบวนการยุติธรรมในชั้นพนักงานสอบสวนนี้จึงเป็นต้นทางในการอำนวยความยุติธรรมอย่างเสมอภาคแก่ประชาชน โดยเฉพาะปัจจุบันความเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยีส่งผลให้การดำเนินคดีอาญาที่เกี่ยวข้องกับข้อมูลหรือพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์มีแนวโน้มเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง การรวบรวมพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์จึงมีความสำคัญอย่างยิ่งในการพิสูจน์ข้อเท็จจริงเพื่อนำตัวผู้กระทำความผิดมาลงโทษ ซึ่งพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์เป็นสิ่งที่ไม่มีรูปร่าง มองไม่เห็นด้วยตาเปล่า อยู่ในรูปแบบคลื่นแม่เหล็กไฟฟ้า อาจถูกแก้ไขเปลี่ยนแปลง ลบ กำจัด หรือทำลายได้ง่าย แต่ปัจจุบันพนักงานสอบสวนยังขาดแนวทาง ความรู้ความชำนาญในการเก็บรวบรวมพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์ และไม่มีอำนาจเข้าถึงพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์ได้เท่าที่ควร ส่งผลถึงความน่าเชื่อถือของพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์ที่ศาลอาจตั้งน้ำหนักในการรับฟังพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์นั้น

จากการศึกษาทำให้ทราบว่าประเด็นปัญหาการรวบรวมพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์ในคดีอาญาของพนักงานสอบสวน ยังไม่ครอบคลุมหลายประการ ซึ่งสรุปได้ ดังต่อไปนี้

1. ปัญหาเกี่ยวกับขอบเขตอำนาจของพนักงานสอบสวนในการเก็บรวบรวมพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์

ปัจจุบันกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา ภาค 2 สอบสวน ลักษณะที่ 2 การสอบสวน หมวดที่ 1 การสอบสวนสามัญ ให้อำนาจพนักงานสอบสวนใช้ดุลพินิจในการรวบรวมพยานหลักฐานทุกชนิดเท่าที่จะสามารถทำได้เพื่อประสงค์จะทราบข้อเท็จจริงและพฤติการณ์ต่างๆ อันเกี่ยวกับความผิดที่ถูกกล่าวหา เพื่อจะรู้ตัวผู้กระทำความผิดและพิสูจน์ให้เห็นความผิดหรือความบริสุทธิ์ของผู้ต้องหา แต่เนื่องจาก

¹ บทความนี้เรียบเรียงจากการศึกษาอิสระ เรื่อง ปัญหาการรวบรวมพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์ในคดีอาญาของพนักงานสอบสวน โดยมีอาจารย์ที่ปรึกษา คือ รองศาสตราจารย์ประเทือง ธนียผล และคณะกรรมการสอบคือ รองศาสตราจารย์สุพร วงศ์ทองสรรค์ และ รองศาสตราจารย์จรัส เล็งวิทยา

² นักศึกษาปริญญาโท หลักสูตรนิติศาสตรมหาบัณฑิต (ส่วนกลาง) คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง

ลักษณะเฉพาะของพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์อยู่ในรูปแบบของข้อมูล หรือสารสนเทศที่อาจถูกแก้ไขเปลี่ยนแปลง ลบ หรือทำลายได้ง่าย ซึ่งอาจจำเป็นต้องใช้ทางเทคโนโลยีหรือความเชี่ยวชาญทางเทคโนโลยีมาช่วยในการรวบรวมพยานหลักฐาน การใช้ดุลพินิจของพนักงานสอบสวนดังกล่าวอาจไม่สามารถรวบรวมพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์ได้อย่างครบถ้วนสมบูรณ์ ประกอบกับการรวบรวมพยานหลักฐานของพนักงานสอบสวนนั้นอาจเป็นการก้าวล่วงสิทธิส่วนบุคคล การให้อำนาจพนักงานสอบสวนในการก้าวล่วงในสิทธิส่วนบุคคลนั้นจึงควรต้องอยู่ภายใต้บังคับของกฎหมายที่ถูกบัญญัติไว้อย่างชัดเจน ดังนั้น การขาดหลักเกณฑ์ที่เหมาะสมเกี่ยวกับการให้อำนาจพนักงานสอบสวนในการแสวงหาพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์อาจส่งผลกระทบต่อความยุติธรรมในกระบวนการยุติธรรมได้

2. ปัญหาเกี่ยวกับแนวทางขั้นตอนในการเก็บรวบรวมพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์

พนักงานสอบสวนเป็นเจ้าหน้าที่ของรัฐในกระบวนการยุติธรรมที่ต้องมีความใกล้ชิดกับประชาชนและเป็นเจ้าหน้าที่ในหน่วยงานที่อยู่ในกระบวนการยุติธรรมเป็นลำดับแรก การดำเนินการต่าง ๆ จะต้องมีความถูกต้อง โปร่งใส สุจริต รวดเร็ว เสมอภาค และเที่ยงธรรม โดยยึดหลักการคุ้มครองสิทธิเสรีภาพของประชาชนตามบทบัญญัติของรัฐธรรมนูญควบคู่ไปกับการรักษาความสงบเรียบร้อยของสังคม กระบวนการเก็บรวบรวมพยานหลักฐานในชั้นพนักงานสอบสวนจึงมีความสำคัญเป็นอย่างมาก หากการสอบสวนดำเนินการโดยปราศจากความเป็นธรรมย่อมส่งผลการอำนวยความยุติธรรมและประชาชนผู้สุจริตได้

การรวบรวมพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์เป็นการรวบรวมข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับการสืบสวน ค้นหาหลักฐานเพื่อนำเสนอประกอบการดำเนินคดี สิ่งสำคัญที่สุดคือความสมบูรณ์ของพยานหลักฐาน และการรวบรวมพยานหลักฐานทั้งหมดให้เป็นไปอย่างสมบูรณ์จะเกิดเหตุโดยไม่ถูกเปลี่ยนแปลงแก้ไขใดๆ อันจะทำให้พยานหลักฐานมีน้ำหนักทำให้ศาลรับฟังเป็นพยานในคดีได้ ประเทศไทยแม้จะมีกฎหมายที่บัญญัติถึงการรักษาความน่าเชื่อถือและการรับฟังพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์ไว้ แต่กลับไม่มีกฎหมายที่กำหนดกับแนวทางขั้นตอนในการรวบรวมพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์ของพนักงานเจ้าหน้าที่หรือพนักงานสอบสวน และการใช้อำนาจรวบรวมพยานหลักฐานเป็นไปตามดุลพินิจของพนักงานสอบสวนตามมาตรา 131 และมาตรา 131/1 แห่งประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญาและกฎหมายเฉพาะอื่นเท่านั้น ทำให้การใช้อำนาจของพนักงานสอบสวนปราศจากบทบัญญัติกฎหมายที่ชัดเจนและไม่มีผลบังคับใช้ในกรณีที่พนักงานสอบสวนปฏิบัติหน้าที่โดยไม่ชอบ หากมีแนวทางปฏิบัติในการรวบรวมพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์ที่ชัดเจนจะช่วยให้เกิดประสิทธิภาพในการบังคับใช้กฎหมายของพนักงานสอบสวนมากขึ้น

ดังนั้น หากการสืบสวนสอบสวนเป็นกระบวนการแสวงหาข้อเท็จจริงและพยานหลักฐาน เพื่อที่จะทราบข้อเท็จจริง ทราบละเอียดแห่งความผิด และเพื่อนำเอาตัวผู้กระทำความผิดมาฟ้องลงโทษ ไม่มีแนวทางการปฏิบัติที่ชัดเจน อาจทำให้พนักงานสอบสวนรวบรวมพยานหลักฐานตามความสามารถ

ของแต่ละคนเท่านั้น ไม่พยายามแสวงหาข้อเท็จจริงในการสอบสวนหรือรวบรวมพยานหลักฐานเข้ามาในสำนวนสอบสวน ทำให้เกิดปัญหาในการอำนวยความสะดวกให้แก่ประชาชน หากมีแนวทางปฏิบัติในการรวบรวมพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์ที่ชัดเจน จะช่วยให้เกิดประสิทธิภาพในการบังคับใช้กฎหมายของพนักงานสอบสวนมากขึ้น ประกอบกับคู่มือการปฏิบัติงานการตรวจพิสูจน์อาชญากรรมคอมพิวเตอร์ที่สำนักงานพิสูจน์หลักฐานตำรวจจัดทำขึ้นเป็นเพียงคู่มือเพื่อการปฏิบัติงานด้านการรวบรวมพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์ ซึ่งหากนำมาบัญญัติไว้ในกฎหมายหลักจะทำให้พนักงานสอบสวนมีแนวทางปฏิบัติที่ชัดเจนและมีหลักเกณฑ์ในการปฏิบัติไปในทางเดียวกัน และช่วยลดการเกิดปัญหาเกี่ยวกับการเก็บรวบรวมพยานหลักฐานอีกด้วย

3. ปัญหาข้อจำกัดในการขอหมายค้นตามประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา

พยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์เป็นพยานหลักฐานที่สามารถลบ ทำลาย แก้ไขเปลี่ยนแปลงได้ง่าย และสามารถกระทำได้อย่างรวดเร็ว การค้นตามมาตรา 96 โดยอาศัยเหตุที่จะออกหมายค้นตามมาตรา 69 นั้น ทำให้พนักงานสอบสวนไม่อาจสามารถเข้าถึงพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์ได้รวดเร็วอย่างที่ควรอาจทำให้พยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์นั้นถูกทำลายก่อนที่จะเข้าหน้าที่จะเข้าตรวจค้นได้ และการที่รัฐประสงคจะให้ความคุ้มครองสิทธิส่วนบุคคลให้เป็นไปตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย จึงได้สร้างหลักประกันสิทธิให้กับประชาชนด้วยการกำหนดมาตรการให้ศาลควบคุมการใช้ดุลพินิจของเจ้าพนักงาน ในการออกหมายค้นกำหนดให้ศาลมีอำนาจแต่ผู้เดียว แม้แต่การค้นข้อมูลอิเล็กทรอนิกส์ที่ใช้อุปกรณ์เชื่อมต่อคอมพิวเตอร์เข้าไปค้นหาหลักฐานข้อมูลในเครื่องคอมพิวเตอร์ผู้ต้องสงสัยโดยไม่มีการรुक้าเข้าไปในที่รโหฐานก็ต้องใช้หมายค้นเช่นเดียวกันเพราะถือว่ามี การล่วงล้ำเข้าไปในพื้นที่อันสงวนไว้เป็นสิทธิส่วนตัว การค้นจึงต้องมีหมายค้น ซึ่งการขอหมายค้นต้องระบุลักษณะสิ่งของที่ต้องการค้นตาม มาตรา 60(4)(ค) อุปสรรคสำคัญที่เป็นปัญหาในการสอบสวนกรณีพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์ คือ ไม่อาจจะระบุได้แน่ชัดเจนว่าข้อมูลหรือหลักฐานการกระทำความผิดอยู่ในส่วนใดของคอมพิวเตอร์ การจะเข้าทำการค้นข้อมูลหรือยึดพยานหลักฐานที่เป็นข้อมูลในคอมพิวเตอร์ที่เป็นสิ่งไม่มีรูปร่างจะทำโดยวิธีการใด แม้แต่ขั้นตอนการออกหมายค้นที่จะต้องระบุตัววัตถุ และสถานที่ที่จะทำการค้นก็ทำได้ยาก บทบัญญัติของกฎหมายดังกล่าวอาจไม่เหมาะที่จะใช้กับการค้นพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์ ประกอบกับสำนักงานเกี่ยวกับกระบวนการยุติธรรมต่าง ๆ ที่จะขอหมายค้นของไทยมีเขตที่ตั้งอยู่อย่างกระจัดกระจายมิได้อยู่ภายในเขตเดียวกันเหมือนต่างประเทศ การขอหมายศาลจึงต้องใช้เวลาเป็นอย่างมาก ทำให้ในขณะที่เจ้าหน้าที่เดินทางไปขอหมายค้นที่ศาลนั้น อาชญากรที่สามารถเข้าระบบข้อมูลอิเล็กทรอนิกส์ได้ทุกสถานที่ทั่วโลก ก็อาจมีการแก้ไขเปลี่ยนแปลงหรือทำลายพยานหลักฐานไปแล้ว

กฎหมายประเทศไทยยังขาดบทบัญญัติเกี่ยวกับการค้นพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์ที่ยากที่จะระบุตำแหน่งในการค้นที่ชัดเจนในการขอหมายค้น ประกอบกับเงื่อนเวลาในการที่จะต้องทำการค้น หากปล่อยระยะเวลาไว้นานพยานหลักฐานนั้นอาจจะถูกทำลายได้ การขอหมายค้นพยานหลักฐานทั่วไป จึงอาจใช้ไม่ได้กับพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์ ดังนั้น จึงเห็นควรให้อำนาจพนักงานสอบสวนเข้าตรวจค้น

ของเจ้าหน้าที่ตำรวจได้ตลอด 24 ชั่วโมง กรณีมีเหตุอันควรเชื่อว่ามีสิ่งผิดกฎหมายซุกซ่อนอยู่หากเวลานั้นนานจะมีการยกย้ายถ่ายเท หรือทำลายไป แต่อาจกำหนดให้เจ้าพนักงานรายงานเหตุผลในการใช้ดุลพินิจคืนโดยไม่มีหมายค้นไปยังศาลภายใน 48 ชั่วโมง นับแต่เวลาที่การตรวจค้นเสร็จสิ้น เพื่อให้ศาลตรวจสอบการใช้ดุลพินิจว่าเจ้าพนักงานตำรวจใช้ดุลพินิจเหมาะสมหรือไม่ เพื่อให้การกระทำของเจ้าพนักงานเป็นการปฏิบัติหน้าที่โดยมิชอบด้วย

จากการศึกษาค้นคว้าปัญหาการรวบรวมพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์ในคดีอาญาของพนักงานสอบสวน ผู้ศึกษาพบว่า มีข้อเสนอแนะดังนี้

1. ปัญหาเกี่ยวกับขอบเขตอำนาจของพนักงานสอบสวนในการเก็บรวบรวมพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์

ควรมีการเพิ่มเติมบทบัญญัติเกี่ยวกับการเก็บรวบรวมพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์ในประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา โดยเพิ่มบทบัญญัติมาตรา 131/2 ให้มีข้อความ ดังนี้ "มาตรา 131/2 ในกรณีที่จำเป็นเพื่อประโยชน์แห่งการสืบสวนสอบสวน ให้พนักงานสอบสวนทำการรวบรวมพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์ ซึ่งเป็นข้อมูลอิเล็กทรอนิกส์ หรือข้อมูลข่าวสารใด ๆ เท่าที่สามารถจะทำได้ เพื่อพิสูจน์ข้อเท็จจริงตามมาตรา 131 แล้วให้มีการนำข้อมูลนั้นไปตรวจพิสูจน์หลักฐานทางอิเล็กทรอนิกส์ได้"

2. ปัญหาเกี่ยวกับแนวทางขั้นตอนในการเก็บรวบรวมพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์

2.1 ควรมีกฎกระทรวงกำหนดเกี่ยวกับรายละเอียดวิธีการและขั้นตอนในการเก็บรวบรวมพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์ของพนักงานสอบสวนเพิ่มเติมจากประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา โดยเพิ่มบทบัญญัติมาตรา 131/2 วรรคสอง ให้มีข้อความ ดังนี้ "ทั้งนี้ ตามหลักเกณฑ์ วิธีการ และขั้นตอนที่กำหนดในกฎกระทรวง"

2.2 กำหนดกฎกระทรวงโดยอาศัยอำนาจตามประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา มาตรา 131/2 ดังนี้

กฎกระทรวงกำหนดหลักเกณฑ์ วิธีการ และขั้นตอนในการเก็บรวบรวมพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์ พ.ศ...."

ในกฎกระทรวงฉบับดังกล่าวควรมีรายละเอียด ดังต่อไปนี้

(1) นิยามศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการรวบรวมพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์ เช่น ข้อมูลอิเล็กทรอนิกส์ อุปกรณ์อิเล็กทรอนิกส์ ระบบเครือข่ายออนไลน์ ข้อมูลการใช้งานอุปกรณ์ อิเล็กทรอนิกส์ ข้อมูลจราจรคอมพิวเตอร์ รหัสที่ใช้ในการเข้าถึง เป็นต้น

(2) หลักสำคัญในการดำเนินการรวบรวมพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์ (Golden Rules)

3. ปัญหาข้อจำกัดในการขอหมายค้นตามประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา

พยานหลักฐานที่เป็นข้อมูลอิเล็กทรอนิกส์มีลักษณะเฉพาะคือสามารถถูกเปลี่ยนแปลงแก้ไขได้ง่าย ควรมีการปรับแก้ไขกฎหมายให้พนักงานสอบสวนสามารถระบุขอบเขตสถานที่ที่จะทำการค้น

พยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์ได้อย่างกว้าง ๆ และสามารถระบุได้หลายแห่งในหมายค้นและหากเป็นการค้น ข้อมูลอิเล็กทรอนิกส์ ควรอาศัยเหตุที่จะเข้าข้อยกเว้นตามมาตรา 96 (2) กรณีฉุกเฉินอย่างยิ่งพนักงานสอบสวนจึงจะสามารถเข้าค้นได้ทั้งกลางวันกลางคืนเพื่อป้องกันการถูกลบ ทำลาย ยักย้าย แก้ไข เปลี่ยนแปลง และสามารถกระทำการค้นได้อย่างรวดเร็วควรให้อำนาจพนักงานสอบสวนเข้าตรวจค้นของ เจ้าหน้าที่ตำรวจได้ตลอด 24 ชั่วโมง กรณีมีเหตุอันควรเชื่อว่ามีสิ่งผิดกฎหมายซุกซ่อนอยู่หากเวลานั้นนาน จะมีการยักย้ายถ่ายเท หรือทำลายไป และควรให้มีอำนาจดำเนินการค้นได้โดยใช้ดุลความตามมาตรา 98 (2) แห่งประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา ว่าหากการกระทำความผิดเกี่ยวกับเทคโนโลยีและ พยานหลักฐานเป็นข้อมูลอิเล็กทรอนิกส์ในการค้นและพบ ควรให้เป็นความผิดซึ่งหน้าพนักงานสอบสวน จึงจะมีอำนาจในการค้นสิ่งของอื่นในสถานที่ที่ค้นนั้นได้ด้วย และควรมีการกำหนดมาตรการ ในการควบคุมการการใช้ดุลพินิจค้นภายหลังการตรวจค้นเสร็จสิ้นอาจกำหนดให้เจ้าพนักงานรายงานเหตุผล ในการใช้ดุลพินิจค้นในที่สาธารณะโดยไม่มีหมายค้นไปยังศาลภายใน 48 ชั่วโมง นับแต่เวลาที่การตรวจค้น เสร็จสิ้น ทั้งนี้ ก็เพื่อให้ศาลตรวจสอบการใช้ดุลพินิจว่าเจ้าพนักงานตำรวจใช้ดุลพินิจเหมาะสมหรือไม่ เพื่อไม่ให้เกิดการกระทำของเจ้าพนักงานเป็นการปฏิบัติหน้าที่โดยมิชอบด้วย

เอกสารอ้างอิง

- กุลนิตา ผาตินาวิน. ปัญหาทางกฎหมายเกี่ยวกับการรวบรวมพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์ในคดีอาญา. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยศรีปทุม, 2564.
- คมสัน สุขมาก. หลักนิติธรรมกับการอำนวยความสะดวกทางอาญาของพนักงานสอบสวน.วารสารการเมือง การบริหาร และกฎหมาย, 2559.
- ปัทม์ณัฐ ชันเขต.ปัญหาทางกฎหมายเกี่ยวกับการรวบรวมพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์ในชั้นพนักงานสอบสวน. กรุงเทพมหานคร : สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, 2559.
- พิสิฏฐ์ สีากี้. ปัญหาและอุปสรรคการใช้อำนาจดุลพินิจของพนักงานสอบสวนในการรวบรวม พยานหลักฐาน. วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์มหาวิทยาลัยราชภัฏสุรินทร์, 2561.
- วัลลิกา อุ่นศรี.ปัญหาการรวบรวมและพิสูจน์พยานหลักฐานที่เป็นข้อมูลอิเล็กทรอนิกส์ในคดีอาญา. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2544.
- อณัญพิไล เงินวิจิตร. ปัญหาในการค้นและยึดพยานหลักฐานอิเล็กทรอนิกส์. วิทยานิพนธ์นิติศาสตร มหาบัณฑิต สาขาวิชานิติศาสตร์,คณะนิติศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2544.
- เอก อังสนานนท์. การสืบสวนและการสอบสวน Criminal Process. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2547.
- สุรพันธ์ มั่งคงดี. พยานหลักฐานในคดีอาชญากรรมคอมพิวเตอร์. วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต คณะ นิติศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541.